

Historisch denken over tijd

ONDERZOEK NAAR TIJDSBEWUSTZIJN

Aan buitenstaanders is vaak moeilijk uit te leggen waarom geschiedenis zo'n moeilijk leerbaar vak is. Misschien komt het doordat geschiedenis weinig overzichtelijk in elkaar zit. Het gaat over van alles en nog wat, er zit weinig systeem in. Specifiek voor geschiedenis is dat het vak over tijd gaat: niet zomaar over tijd, maar over historische tijd. Historisch denken over tijd brengt moeilijkheden met zich mee waar je op het eerste gezicht niet zo gauw bij stilstaat.

► **Het samenleven van oudere en jongere generaties noemen we 'sociale tijd'. Familiefoto van de familie Asser, 1923. Bron: Geheugen van Nederland.**

► Augustinus, *Confessiones*, Boek XI, 14:17

► Zie bijvoorbeeld: Aveni, A.F. (2002), *Empires of Time. Calendars, Clocks and Cultures*. Revised Edition. Boulder (CO): University Press of Colorado.

Tijd is een gewoon dagelijks verschijnsel dat weinig hoofdbreken lijkt op te leveren. Toch wordt het een lastig begrip zodra je je er bewust een voorstelling van probeert te maken. Dat hield de kerkvader Augustinus bezig bij een in dit verband vaak geciteerde overweging: 'Wat is dan tijd? Wanneer niemand het mij vraagt, weet ik het. Wanneer ik het iemand die het mij vraagt zou willen uitleggen, weet ik het niet.'¹ Hij kwam tot de conclusie dat tijd eigenlijk niets anders is dan een 'uitgestrektheid van de menselijke geest' (*distentio animi*) die zowel de herinnering aan het verleden, de aanblik van het heden, als de verwachtingen voor de toekomst omvat. Voorstellingen van mensen zijn essentieel voor het denken over tijd; misschien is het zelfs wel zo dat tijd buiten de voorstellingen van mensen om helemaal niet bestaat. Antropologisch onderzoek² laat zien dat spontane voorstellingen over tijd zich doorgaans voordoen in drie soorten:

- De *cyclische*, 'dagelijkse' tijd zoals we hem beleven in het verloop van dagen, weken, seizoenen en jaren. Hierin is de voortdurende terugkeer van momenten (zoals iedere ochtend het opstaan, iedere week het weekend, ieder jaar de zomer(vakantie) en de kerst) het belangrijkste.
- De *sociale tijd* die samenhangt met het samenleven van oudere en jongere generaties. Deze is minder alomtegenwoordig dan de cyclische tijd. Hij ontstaat door het stilstaan bij belangrijke momenten, zoals geboorten en sterfgevallen, of op momenten waarop oudere mensen verhalen over vroeger vertellen. De sociale tijd is lineair van structuur, maar strekt zich ten hoogste uit over een periode van circa vijf generaties, maximaal

zo'n 150 jaar. Dat heeft te maken met het levende contact dat aan deze tijdsbeleving ten grondslag ligt: met grootouders heeft men doorgaans contact, en die kunnen weer vertellen over hun grootouders. Daarna stopt de verbinding met 'vroeger' langs deze weg.

- De *mythische* 'oertijd'. Hier gaat het om een besef van oude tijden waarvan onduidelijk is hoe lang ze eigenlijk geleden zijn: zowel tijd als eeuwigheid, omdat verhalen over goden en geesten en scheppingsmythen er een belangrijke rol in spelen. De goden hebben niet alleen de wereld met haar eeuwige ordening geschapen, maar houden deze ook nog steeds in stand.

Breuk met het verleden

Het historische tijdsbewustzijn ontbreekt in dit drietal. Historisch tijdsbewustzijn kan alleen ontstaan wanneer

Arie Wilschut is hoofd-docent geschiedenis aan de Hogeschool van Amsterdam en onderzoeker aan het Instituut voor Geschiedenisdidactiek. Dit artikel is gebaseerd op zijn proefschrift *Beelden van tijd. De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis*.

zich een ervaring van totale breuk met het verleden, van *discontinuïteit*, voordoet.³ Zonder zo'n ervaring is er geen aanleiding om het verleden bewust te gaan bestuderen. Vroegere tijden worden bij een grote mate van continuïteit in essentie opgevat als gelijk aan het heden. Daarom wordt het verleden ook niet als iets 'eigenaardigs' gezien: het bevat eigenlijk alleen maar 'meer van hetzelfde'. In de westerse samenleving deed zich echter omstreeks 1800 een aantal stormachtige veranderingen voor, waardoor het heden zich, voor het gevoel van degenen die het destijds meemaakten, op afstand plaatste van vroegere tijden: de Industriële en

eerder beschreven drie spontane wijzen van omgang met tijd kunnen worden geplaatst:

- In de eerste plaats het idee dat het verleden moet worden opgevat als een opeenvolging van een aantal verschillende perioden, elk met eigen karakteristieken. Als 'vroeger' essentieel verschilde van het heden, lag het voor de hand te denken dat dat ook al eerder het geval moest zijn geweest. Zo ontstond het idee van een lange rij van verschillende perioden op een rij, van een historische ontwikkeling. We zullen dit sleutelconcept van het historische tijdsbewustzijn aanduiden als *periodisering*.

'Binnen één generatie veranderde de wereld zo ingrijpend, dat het een schokkende ervaring opleverde'

de Democratische Revolutie.

Binnen één generatie veranderde de wereld zo ingrijpend, dat het een schokkende ervaring opleverde. Zo zegt Lowenthal: *'The past evidently was a foreign country. Its contrasts might amuse, shock, or even instruct the present but could no longer sustain faith in its exemplary role.'*⁴ Het westerse historisch besef dat omstreeks 1800 tot stand kwam, maakte gebruik van een aantal wijzen van omgang met tijd die naast en tegenover de

- Als tijden essentieel van elkaar verschilden, mocht wat bij de ene tijd hoorde niet langer worden verward met wat karakteristiek was voor een andere tijd. Elke tijd moest in zijn eigenheid worden bestudeerd en naar eigen maatstaven worden beoordeeld. Dit noemen we het gevoel voor *anachronisme*.
- Uit het voorgaande volgde dat tijden ook niet langer alleen maar konden worden gezien als 'voorgeschiedenis' van latere tijden. Elke tijd stond op zichzelf. Het

Grote veranderingen zoals de Industriële Revolutie zorgen ervoor dat mensen hun eigen tijd als anders zien dan de voorgaande tijd: historisch besef ontstaat.

Pocock, J.G.A. (1962), *The Origins of the Study of the Past: a Comparative Approach*, Comparative Studies in Society and History 4(2), 209-246.

Blaas, P.B.M. (1988), *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn*. Den Haag: Nijgh en Van Ditmar Universitair, p. 4.

Lowenthal (1985), *The Past is a Foreign Country*. Cambridge (etc.): Cambridge University Press, p. 102.

ging dus niet aan om alleen die zaken te bestuderen die vanuit een later perspectief belangrijke gevolgen hadden gehad. Ook de andere zaken moesten aan bod komen om recht te doen aan een tijd. Daardoor ontstond het idee dat de geschiedenis eigenlijk helemaal niet zo'n logische ontwikkelingslijn vertegenwoordigde als vaak gedacht wordt. Elke tijd zit vol ongerealiseerde mogelijkheden, de toekomst is in elke tijd onvoorspelbaar en de historische ontwikkeling wordt vaak bepaald door toeval. Dit idee wordt aangeduid met het sleutelconcept *contingentie*.

Het scheppen van een beeld

Bovenstaande drie sleutelbegrippen van het historische tijdsbewustzijn hangen samen met het negentiende-eeuwse historisme. Die stroming was erop uit aan iedere tijd 'op zichzelf' recht te doen zonder dat de historicus die het verleden beschreef dat zou verstoren met zijn eigen perspectief. Leopold von Ranke bracht dit tot uitdrukking in zijn veel geciteerde adagium dat hij alleen maar wilde beschrijven 'hoe het eigenlijk was' (*wie es eigentlich gewesen*) zonder daaraan zelf wat dan ook toe of af te doen.⁵ Later ontstond het besef dat zoiets niet goed mogelijk is. Narrativistische filosofen als Hayden White hebben de aandacht gevestigd op de beelden die historici, noodzakelijkerwijs vanuit hun eigen perspectief en standplaats in de tijd, van andere tijden ontwerpen.⁶ Volgens Ricoeur maken zij daarbij gebruik van drie instrumenten die een brug slaan tussen het verleden zoals het 'op zichzelf' geweest is en het beeld dat zij daarvan ontwerpen:⁷

- De *kalender*. Deze vertegenwoordigt het min of meer objectieve tijdsverloop, maar hij wordt subjectief zodra hij met gebeurtenissen 'gevuld' wordt. De objectieve kalender zou kunnen worden vergeleken met een nog lege agenda die aan het begin van een jaar wordt aangeschaft. Zodra die met afspraken en evenementen gevuld wordt, wordt hij 'iemand's verhaal' en daardoor niet meer objectief. Toch is er nog wel de objectieve maatstaf van het verloop van dagen, maanden en jaren.
- De *generaties*. Dit is het objectieve bestaan van mensen van verschillende leeftijd naast elkaar. Door een historicus kunnen deze worden opgevat als een brug naar andere tijden. Daardoor kan een verhaal over vroeger ontstaan, dat zich onder andere kenmerkt door het feit dat mensen niet langer worden opgevat als een 'wij-groep' (zoals mensen van verschillende leeftijd in het heden), maar als een 'zij-groep': mensen die zich aan ons voordoen als vreemden, als een groep waar wij *niet* bij horen.

- *Sporen en overblijfselen*. Ook hiervoor geldt dat zij er gewoon objectief zijn, maar dat wij ons kunnen voorstellen dat ze er ook al veel eerder geweest zijn. Het hedendaagse bestaan van sporen en overblijfselen wordt op deze manier ook een brug naar andere tijden. De instrumenten die historici gebruiken om een beeld van het verleden te ontwerpen dat enerzijds gebonden is aan het eigen subjectieve perspectief, maar dat anderzijds toch recht doet aan bepaalde objectieve gegevenheden van het tijdsverloop, leveren een tweede drietal sleutelconcepten op van een historisch tijdsbesef: chronologie, het historisch generatieconcept, en het historische 'overblijfselen'-concept. Ook deze drie kunnen naast en tegenover de drie eerder beschreven spontane tijdsbelevingen worden geplaatst.

Tijd in het geschiedenisonderwijs

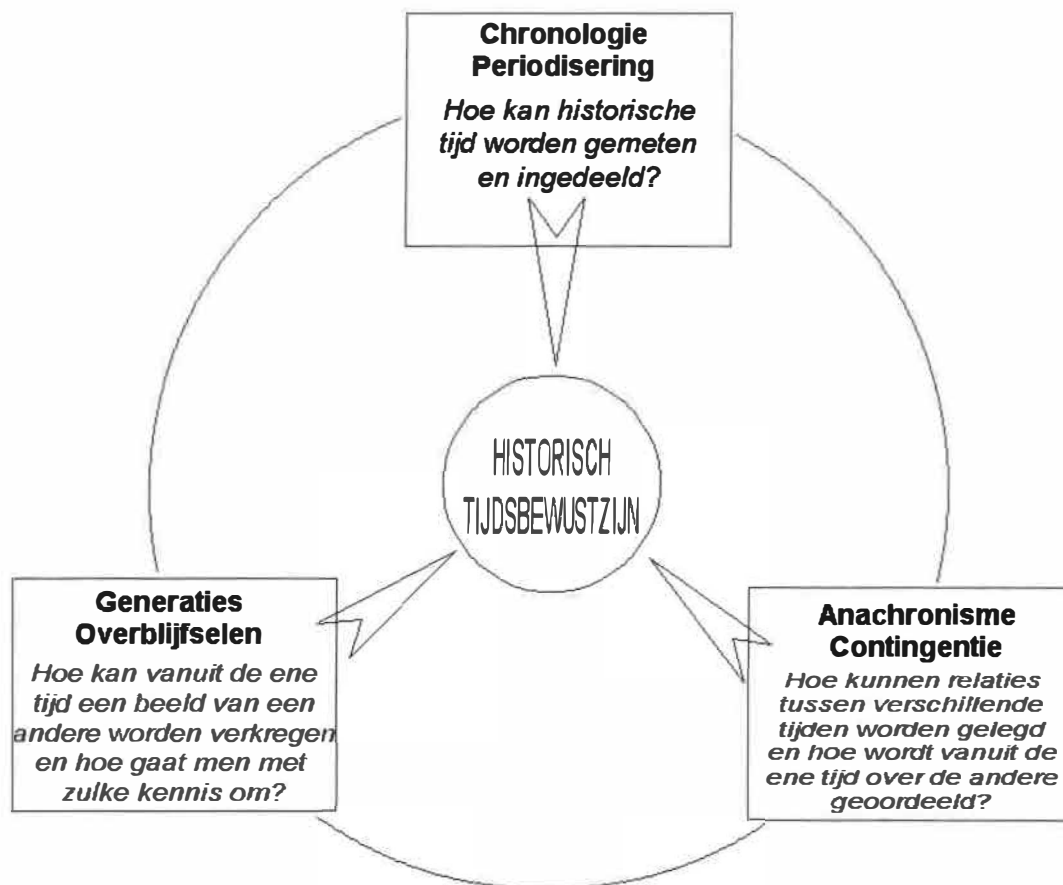
Zes concepten bepalen de niet-spontane manier van omgaan met de tijd die we 'historisch' noemen (zie figuur 1). Waarschijnlijk is het zo dat leerlingen de drie eerder besproken wél spontane denkwijzen over tijd als vanzelfsprekend meebrengen in de geschiedenisles. Zij hebben - net als iedereen - een cyclisch dagelijks tijdsbesef, een ritme van weken en jaren dat hun leven bepaalt. Stilstaan bij langere tijdsduren en deze lineair in beeld brengen, hoort daar niet bij. Psychologisch onderzoek toont aan dat het menselijk geheugen slecht uitgerust is voor het onthouden van eenmalige dateringen, maar heel sterk ingesteld op het zich steeds herhalende. Voor eenmalige afspraken hebben we onze agenda's nodig, niet voor iets dat steeds terugkomt. Het lineaire tijdsbewustzijn dat leerlingen hebben is waarschijnlijk in eerste instantie sociaal bepaald. Kenmerkend voor een sociaal tijdsbesef is dat het betrekking heeft op 'onze' bekende wereld: opa en oma horen bij 'nu' en het is moeilijk zich voor te stellen dat ze ooit even jong waren als jij zelf en in een andere tijd leefden. De oude kerk aan het marktplein hoort eerder bij de patatkraam die je aan de voet van de toren kunt vinden dan bij de middeleeuwen die een essentieel 'andere' wereld vertegenwoordigen. Dat generaties en overblijfselen bruggen naar andere werelden kunnen vormen, moet dus geleerd worden.

Ten slotte is waarschijnlijk dat eerder een mythisch onbepaald beeld van 'vroeger' bij leerlingen bestaat, gekoppeld aan eeuwige waarheden (namelijk de waarheden van het heden), dan een gedifferentieerd en genuanceerd beeld van veel verschillende tijden, elk met eigen karakteristieken. Zo kunnen de drie spontane denkwijzen over tijd geplaatst worden naast en tegenover drie historisch geschoolde denkwijzen (figuur 2).

▷ Ranke, L. von (1885), *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*, 3e Auflage. Leipzig: Verlag Von Duncker & Humblot, p. VII.

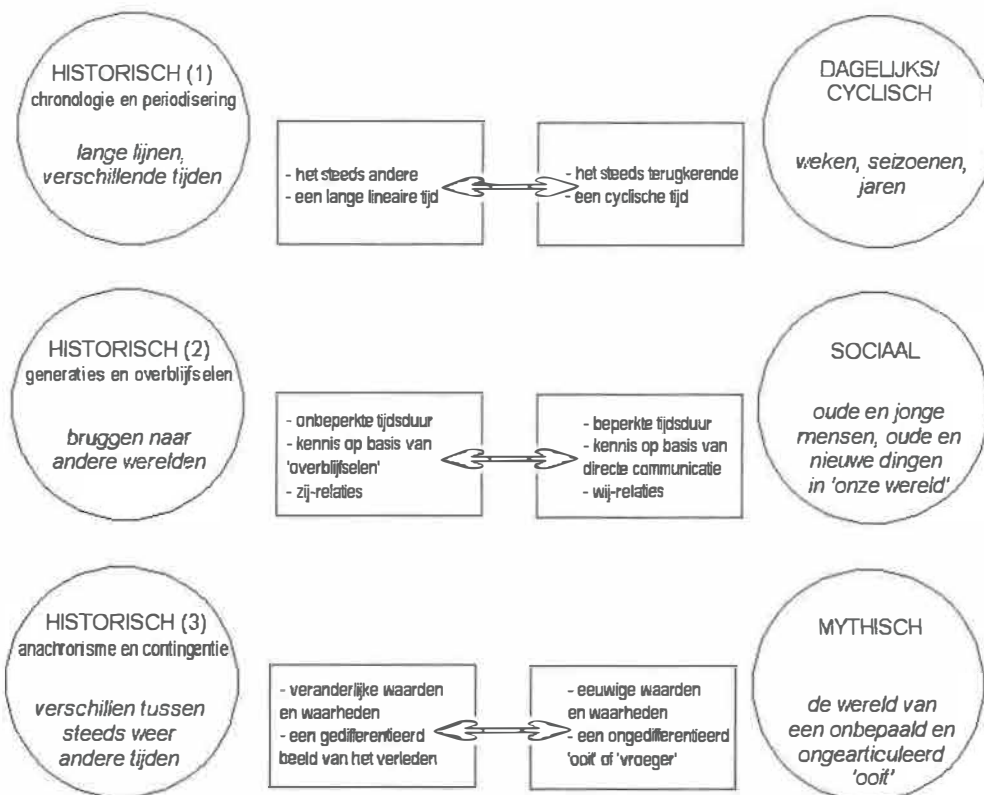
▷ White (1973), *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore / London: Johns Hopkins University Press, p. 2-7.

▷ Ricoeur P. (1988), *Time and Narrative* Vol. 3. Chicago / London: University of Chicago Press. (Oorspr.: *Temps et Récit III*, Paris: Éditions du Seuil 1985), p. 104.

Figuur 1

DE HISTORISCHE TIJDSERVARING VERGELEKEN MET HAAR ALTERNATIEVEN

Figuur 2